
Висновок

Зміна суспільно-політичної моделі в Україні не призвела ні до розколу суспільства за етнічною ознакою, ні до його нової національної якості. Інерція самоідентифікації індивідумів переважно за етнічним критерієм помітно визначає напрямок етносоціального розвитку. Уповільненість економічних реформ консервує ситуацію суспільної кризи, застою. У країні відсутній жвавий господарський рух, загальна ділова активність, які могли б зробити “ефект зламу” етнічних перегородок у суспільній свідомості, які збереглися незважаючи на формальну деетнізацію документів, що ідентифікують громадян держави. Нинішній рівень реформування суспільства виявився здатним лише закласти основи для руху до нової самоідентифікації і етнічних українців, і національних меншин. Процес цей тільки почався і поки що далекий від завершення. До того ж, неможливо дати повну гарантію його успішності. Поки що залишається досить багато перешкод на його шляху у вигляді відсутності національного ринку, наявності етнорегіональної упередженості, несумісності політико-ідеологічних симпатій, оцінок історичного минулого, етнічного егоїзму, байдужості до тих, хто вимагає преференційної підтримки. Так і не вдалося впровадити у суспільний побут деякі прийнятні для всіх риси ідентичності. Питома вага тих, хто відчуває нестачу норм і цінностей, що поєднують людей у державі і суспільстві, з 1995 по 2001 р. зросла з 33 до 39%, в той час як питома вага тих, кому їх вистачає, зросла усього лише з 7 до 9%⁹⁰. Економічний занепад відбився не тільки на тих сферах, що визначають спільний економічний і зовнішньоекономічний інтерес, але і на тих, які створюють відчуття національної єдності позаекономічними і позаполітичними засобами (наука, спорт, мистецтво, кінематограф і т.д.).

Протягом десятилітнього періоду держава в цілому успішно справлялася з задачею попередження відкритої міжетнічної агресії, переведення наявних етноконфліктів у латентну форму. До того ж сама етнополітична сфера виявила здатність до чуйного реагування на практичні дії державної влади по гармонізації міжетнічних відносин, як і певну здатність до саморегуляції: в Україні дотепер не затверджена Концепція державної етнонаціональної політики, не прийняті закони про національно-культурну автономію, про закордонного українця, про раніше депортовані народи, не модифіковані, з урахуванням національної практики і міжнародних вимог, закони про національні меншини, про мови, що, однак, не призвело до гострої, тим більше насильницької боротьби між етногрупами.

Етнічний конфлікт у Криму, що виник у зв'язку з репатріацією й облаштуванням кримських татар, можна віднести до розряду нетипових для всієї України: він розгортається у фактично російській національній автономії, керованій, до того ж, політичними силами переважно лівої орієнтації⁹¹. Подолання Україною економічної кризи і збільшення бюджетних можливостей центральної влади у вирішенні соціально-економічних проблем кримських татар здатне значно зняти гостроту їхніх етнополітичних вимог у питаннях національного

самовизначення й участі у владі. Іншою умовою вирішення конфлікту є активізація Верховної Ради в законодавчому забезпеченні вирішення проблем кримськотатарського й інших депортованих у минулому народів. Поки що хронічна політична криза в українському парламенті відсунула на задній план розгляд відповідних законопроектів.

Безумовно, крім тертя між кримськими татарами і російською більшістю в АРК мають місце й інші протиріччя, що виникли на етнокультурній основі – питання про статус російської мови, про темпи і масштаби українізації, проблема самоідентифікації русинів Закарпаття, попередження ксенофобії та інші. Разом з тим, їхня присутність виявилася не спроможною зневірити більшість населення в надіях на мирний розвиток міжетнічних відносин. Протягом 1995 – 2001 р. питома вага тих, кому не вистачає впевненості у тому, що в майбутньому в Україні не буде міжнаціональних конфліктів, скоротилася від 54 до 47% ⁹².

Поки що потенційно етноконфліктними регіонами залишаються Захід України, де зберігається певний рівень русофобії, і Крим, де продовжує випробовуватися терплячість автохтонного етносу. Стосуючись питань про імовірність вибуху в цих регіонах, варто мати на увазі, що Захід України переважно є моноетнним, титульний етнос тут практично монополює соціальними ресурсами і грає провідну політичну роль, що рятує його від необхідності вступати у конфлікт за їх володіння. Спроби спровокувати етнічну ворожнечу на зразок “справи Білозіра” більшу частину західних українців залишають байдужими. Що ж стосується потенційної небезпеки з боку кримських татар, то хоча більшість їх і визнає наявність у Криму міжетнічних проблем, проте майже половина репатріантів не відчують прямої погрози з боку місцевих жителів. Тому можна припустити, що репатріанти докладуть необхідних зусиль, щоб зберегти на півострові мир і порядок навіть у випадку подальшого погіршення умов їхнього життя. У всякому разі, майже дві третини їх готові і далі терпіти заради збереження миру і злагоди, а якщо вирішувати проблеми, то шляхом мирного діалогу з владою. Правда, 22,2% опитаних у 1999 р. кримських татар залишалися прихильниками тактики активного протесту ⁹³. Збільшення або зменшення цієї групи буде залежати від швидкості і якості вирішення проблеми облаштування репатріантів. У цьому сенсі багато чого буде залежати від того, як швидко парламентом України буде затверджений законопроект, що стосується забезпечення прав осіб з числа депортованих у минулому національних меншин.

Перспектива формування нової української поліетнічної і полікультурної нації, об'єднаної спільним громадянством, багато в чому визначатиметься динамікою подолання міжетнічних бар'єрів, зокрема, збереженням і інтенсивністю тенденції до зростання міжетнічних шлюбів. Однак, з огляду на переважно моноетнічний характер західного регіону, який найбільш непохитно оберігає українську етнічну ідентичність, “російськість” Криму, російськомовність Сходу і Півдня можна припустити, що поліетнічність і полікультурність вірогідної поліетнічної української нації матиме регіональне оформлення. У цьому випадку доля національної інтеграції залежатиме від здатності етнорегіонів досягти компромісу з життєво важливих питань – про суспільно-політичний устрій і геополітичну орієнтацію країни.

Яка із сторін буде змушена схилитися на протилежну точку зору – це буде залежати від того, яка з орієнтацій продемонструє найбільші вигоди. До

тих пір важко очікувати національної єдності з цього ключового питання. Тактика одержання подвійної вигоди від співробітництва як із Заходом, так і з Росією з однієї сторони здатна примирити симпатиків протилежних орієнтацій. З іншого боку, обставини можуть скластися так, що найбільш активними апологетами європейського вибору виявляться компактно проживаючі на західних кордонах України меншини, чиї історичні батьківщини після вступу в Європейський Союз стануть для них важкодоступними, у той час як значна частина російської суперменшини, зосередженої у східному регіоні, вимагатиме руху у східному напрямку. І в міру розвитку зв'язків з Росією ці вимоги, як не важко передбачати, будуть усе наполегливішими. Сполучити обидва вектори можна буде тільки зміцненням міжрегіональної господарської кооперації. Поки що важко як підтвердити, так і спростувати таке припущення в силу відсутності спеціальних соціологічних обстежень і етнополітичного моніторингу в регіонах компактно проживаючих уздовж українських кордонів національних меншин.

Що стосується мовної проблеми, то близькість української і російської мов, яка полегшує розуміння україно- і русофонам один одного при спілкуванні, як і зростання розуміння з боку останніх необхідності оволодіння державною українською мовою, істотно пом'якшує її гостроту. Проте, ця проблема залишається на порядку денному відносин між етнічними українцями і росіянами.

Важливість компромісу між цими двома близькоспорідненими етнічними спільнотами полягає в тому, що разом вони становлять понад 94% населення країни і у випадку досягнення між ними згоди з мовного і геополітичного питань поліетнічність України буде категорією багато в чому умовною, з огляду на те, що на всі інші етнічні групи припадає ледве більше 5% населення. Досягнення україно-російського консенсусу в Україні означало б формування основи, на якій могло б відбутися перетворення української нації з моноетнічної категорії на поліетнічну.

¹ Національний склад населення України (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.) - К., 1991. - Ч. 1. - С. 4; Бюлетень Державного Комітету України у справах національностей та міграції (далі - Держкомнацміграції). - 1999. - №3 - С. 92 - 96..

² У 1989 серед українців частка керівників була дещо більшою, ніж серед росіян: відповідно 4,57 і 4,5 %. Однак, росіяни значно лідирували за кількістю серед них спеціалістів (27,69% у порівнянні з 19,97% серед українців) і службовців-неспеціалістів: відповідно 6,42 і 4,82 % (Див.: Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. - К., 1998. - С. 127).

³ У рік здобуття Україною незалежності у денних середніх школах українською мовою навчали 50% учнів, а не українською - 49,3% (Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культів. - К., 1995. - № 3 (вересень). - С. 37).

⁴ Хмелько В. Референдум: хто був "за" і "проти" // Політологічні читання. - 1992. - №1. - С. 40, 44.

⁵ Геллнер Э. Нации и национализм/ Пер. с англ. - М., 1991. - С. 35, 104.

⁶ Про це: Ян Э. Государственное и этническое понимание нации // Политические исследования. - 2000. - № 1. - С. 117.

⁷ Цит. за: Бимен У. О. Формирование национальной идентичности в условиях мультикультурализма (на примере Таджикистана) // Полис. - 2000. - № 2. - С. 156.

⁸ Декларація про державний суверенітет України // Радянська Україна. - 1990. - 17 липня.

⁹ Радянська Україна - 1991. - 31 серпня.

¹⁰ Декларація прав національностей України // Бюлетень Держкомнацміграції. - К., 1999. - №3. - С. 45-46.

-
-
- 11 Демократична Україна. - 1991. - 7 грудня.
- 12 Націю звеличують великі цілі і діла. Виступ Президента України Л. Д. Кучми у Верховній Раді України 22 лютого 2000 р. // Урядовий кур'єр. - 2000. - 23 лютого; Послання Президента України до Верховної Ради України: Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 р. - К., 2001. - С. 23.
- 13 Основи законодавства України про культуру (витяги) // Бюлетень Держкомнацміграції. - К., 1999. - №3. - С. 56-58.
- 14 Закон України "Про національні меншини в Україні"// Там само. - С. 46-49.
- 15 Основи законодавства України про культуру (витяги) // Бюлетень Держкомнацміграції. - К., 1999. - №3. - С. 56-58.
- 16 Закон України "Про національні меншини в Україні"// Там само. - С. 46-49.
- 17 Права людини: Інформаційний бюлетень Харківської правозахисної групи. Спецви-
пуск. - 1995. - 5 листопада. - С. 5.
- 18 Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України. - К., 1996. - С. 6.
- 19 Про це див.: Мармазов В. Є., Піляев І. С. Рада Європи: політико-правовий механізм ін-
теграції. - К., 2000. - С. 286-288.
- 20 Українське суспільство 1994-2001: Результати опитування громадської думки. - К.,
2001. - С. 12.
- 21 Головаха Є. І., Паніна Н. В. Соціальне самопочуття населення України // Українське
суспільство на порозі третього тисячоліття. - К., 1999. - С. 419.
- 22 Голос Крима. - 2001. - №9 (23 лютого).
- 23 Прибыткова И. Правовые и гуманитарные проблемы реинтеграции ранее депортиро-
ванных в Крыму: Аналитический доклад. - К., 1999. - С. 208, 206.
- 24 Тишков В. А. Этничность и власть в СССР (этнополитический анализ) // Советская эт-
нография. - 1991. - №3. - С. 9.
- 25 Там же. - С. 10, 13, 15.
- 26 Дані про етнічний склад депутатського корпусу облрад взяті з матеріалів, підготовле-
них до російсько-українських консультацій з гуманітарних питань 23 червня 1998 г. (Архів ав-
тора). Дані про частку росіян у населенні областей України див.: Бюлетень Держкомнацміг-
рації. - К., 1999. - №3. - С. 92.
- 27 Аналіз представництва кримських татар в органах влади Автономної Республіки Крим
(підготовлено Центром інформації і документації кримських татар) // Кримські студії. - 2000.
- №2. - С. 9-13.
- 28 Див.: Послання Президента України до Верховної Ради України. - К., 2001. - С. 362-366.
- 29 Мається на увазі Указ Президента України "Про додаткові заходи відносно державної
підтримки національного книговидання і книгорозповсюдження" (Див.: Президентський віс-
ник. - 2000. - №21. - С. 31-32).
- 30 Див.: Послання Президента ... - С. 362 - 366.
- 31 Українське суспільство 1994-2001. - С. 61.
- 32 Там само. - С. 47.
- 33 Серед соціологічних досліджень, що підтверджують цю тенденцію, можна назвати:
Клюєнко Е. А. Психологічний потенціал соціальної напруженості // Українське суспільство
на порозі третього тисячоліття. - К., 1999. - С. 423-435.
- 34 Див.: Паніна Н. В., Головаха Є. І. Вказ. праця. - С. 76-77.
- 35 Прибыткова И. Указ. соч. - С. 235.
- 36 Голос Крима. - 2001. - № 34 (17 лютого).
- 37 Українське суспільство 1994 - 2001. - С. 66.
- 38 Комсомольское знамя. - 1991. - 10 июля; Мальгин А. Крымский узел.- Симферополь,
2001. - С. 125-126.
- 39 Кримські татари: "національна меншина" чи "корінний народ": Політичні та юридичні
аспекти питання. Матеріали "круглого столу". - Київ, 5 лютого 1999 року. - К.: 1999. - 120с.
- 40 Прибыткова И. Указ. соч. - С. 201, 236.
- 41 У травні 1999 г. Рада міністрів АРК прийняла постанову "Про заходи по вирішенню
проблем кримськотатарського народу", якою Республіканському комітету з земельних ресурс-
сів було доручено вирішити питання про надання кримським татарам, що проживають у сіль-
ській місцевості, земельних ділянок у розмірі середнього пая для членів КСП у даному регіо-
ні. (Див.: Депортовані кримські татари, болгарі, вірмени, греки, німці: Збірник документів Ав-
тономної Республіки Крим (1989 - 1999). - К., 1999. - С. 258). Однак у січні 2001 р. Рада міні-
стрів АРК прийняла постанову "Про прискорення оформлення державними актами права при-
ватної власності селян на землю". Фактично йшлося про найшвидше закріплення землі за
трудолюбними колишніми колгоспів і радгоспів, серед яких кримських татар майже не було.
Президія Меджлиса кримськотатарського народу розцінила цю постанову як "намір керівниц-
тва Криму за будь яку ціну узаконити и закріпити результати реформи, яка зводить до нуля

шанси кримськотатарського народу взяти участь у процесі роздержавлення землі і майна" (Див.: Голос Крима. - 2001. - №38 (16 февраля)).

42 Про це див.: Евтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні (1991 - 1998-ті - р.р.). - К., 1994. -

С. 78.
43 Deutsche Kanal. - 1996. - № 10.

44 Див.: Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991 - 1998 pp.). - К., 1999. - С. 18.

45 Літературна Україна. - 1999. - № 21-22 (3 червня).

46 РДУ. Общая информация. История создания // <http://www.rdu.org.ua>.

47 Украинские наследники Геббельса / Русское Дело. - №4// <http://www.rdu.org.ua>; РДУ иницирует местные референдумы о статусе русского языка в регионах / Русское Дело. - №5 // <http://www.rdu.org.ua>.

48 Не чужой дядя, а русское движение объединит страну / Русское движение. - №2 // <http://www.rdu.org.ua>.

49 Див.: Голос України. - 1992. - 13 мая; Post - Поступ. - 1993. - №35 (29 вересня - 5 жовтня).

50 Див.: За вільну Україну. - 2000. - 2 червня.

51 Див.: Поступ. - 2000. - 16 червня.

52 Джерельце. - 1999. - №9 (вересень).

53 У листі посольства Ізраїля від 1 лютого 2000 р., адресованому Голові комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин та міжнародних відносин, як приклад наводився офіційний каталог періодичних видань України на 2000 р., який пропонував до розповсюдження серед читачів газету "Ідеаліст" з анотацією до тематичної спрямованості - "(звільнення християн, держав та націй від рабства іудаїзму)". У каталозі на 2001 р. анотація цієї газети читалась як: "(Побудова християнського суспільства в Україні і діаспорі)".

54 Такий експертний висновок було підготовлено, зокрема, Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАН України на прохання згаданого комітету Верховної Ради. В ньому ряд публікацій газет "Ідеаліст", "За вільну Україну" були визначені як "однозначно антисемітські" (Архів автора).

55 Саме так впевнено стверджував Л. Кучма в своєму посланні до Верховної Ради у 2001 р.: "Атмосфера толерантності, доброзичливості й взаєморозуміння між людьми різних національностей стала надійною опорою української державності" (Послання Президента України до Верховної Ради України. - С. 23).

56 Про міжцерковний конфлікт в Україні див.: Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. - К., 1999. - С. 197-241.

57 Цю думку оприлюднив, зокрема, голова Верховної Ради України Іван Плющ у своїй промові на урочистих зборах, присвячених 9-ій річниці незалежності України 24 серпня 2000 р. (Голос України. - 2000. - 29 серпня). Рівно рік по тому Президент Л. Кучма у своєму виступі на аналогічних зборах з нагоди 10-річного ювілею незалежності відзначив необхідність взаємопорозуміння і згоди у всіх сферах суспільства, у тому числі і в релігійній, "де неухильно актуалізується проблема згуртування українського православ'я у єдиній помісній церкві" (Урядовий кур'єр. - 2001. - 28 серпня).

58 У своїх зверненнях до Патріарха Московського Олексія II і до Митрополіта УПЦ Володимира від 15 серпня 2000 р. голова РПУ О. Свистунов охарактеризував озвучення ідеї Української помісної церкви віце-прем'єром України М. Жулинським як "грубе вторгнення держави у церковне життя", як "неприхований тиск на православне духовенство і віруючих" і взяв на себе право висловити думку більшості православних України, яка, "незалежно від національності, бажає залишитися у лоні Руської Православної Церкви..." // <http://www.rdu.org.ua>.

59 Курас І. Ф., Рибачук М. Ф., Кирюшко М. І., Феценко П. І. Релігія і політика в сучасній Україні. - К., 2000. - С. 212. Наведена цифра, мабуть, умоглядна. За переписом 1989 р. в Україні представники мусульманських народів нараховували близько 500 тис. чол. Навіть якщо додати кримських татар, які повернулися, та різних іммігрантів, то все одно їх чисельність має бути меншою за вказану.

60 Дзеркало тижня. - 2001. - №24 (23-29 июня). - С. 1.

61 Мабуть, найбільше вплинув вміщений у заяву заклику до правоохоронних органам дати цій акції юридичну оцінку (Див.: Правда України - 1992. - 8 апреля).

62 Про діяльність "політичного русинства" див.: Майборода О. М. "Політичне русинство": Закарпатська версія периферійного націоналізму. - К., 1999. - 26 с.

63 Після більшовицького перевороту і громадянської війни у 1921 г. була створена Кримська Автономна Соціалістична Республіка у складі Російської Федерації, що проіснувала до 1946 г., коли була перетворена на звичайну область. У 1954 р. Кримська область була передана до складу Української РСР. У нинішній Росії популярним є політичний міф про те, що рішення про передачу було прийнято одноосібно Микитою Хрущовим і тому є незаконним. Тим не менше, уклавши у 1997 р. повномасштабний договір з Україною у її сучасних кордонах, Російська Федерація юридично визнала приналежність Криму Україні.

- 64 Про перипетії стосунків між українською і кримською владами див.: Мальгин А. Кримський узел: Очерки истории крымского полуострова: 1989-1999 гг. - Симферополь: 2000. - 160 с.
- 65 Цит. за: Курас І. Ф. Кримськотатарська проблема в контексті сучасної етнополітичної ситуації в Україні // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи. - К., 1994. - С. 111.
- 66 Ілюстративні в цьому відношенні, наприклад, випущена в 1996 р. Громадянським конгресом України (нині - Слов'янська партія) листівка, у якій східні регіони називались "колоніальними", примушеними виділяти у державний бюджет значно більше коштів, ніж "привілейовані" західні (Див.: Майборода О. Російський націоналізм в Україні. - С. 23), а також стаття С. Уралова у другому номері журналу "Русское движение" під назвою: "Наци" Запада нікогда не договорится с шахтёром Донецка", у якій Західна Україна подана в образі "цепного пса", якого спускають "на мирно працюючий на благо країни Схід" (Див.: <http://www.rdu.org.ua>).
- 67 Програма і Статут Народного Руху України. - К., 1991. - С. 16-17; Політичні партії України. - К., 1998. - С. 193.
- 68 Політичні партії України. - С. 163, 442-443, 473-474.
- 69 Там само. - С. 63-64.
- 70 Таку цифру називав у 1996 р. міністр у справах національностей, міграції і культів В. Євтух (Див.: Вісті з України. - 1996. - 19 травня). За тодішнім валютним курсом це становило приблизно 5,3 млрд. грн. Фактично ж виділена сума у 1991-1999 рр. на об'єкти житлового і комунального будівництва для репатріантів спікером кримського парламенту Л. Грачом називалася у розмірі 64 млн. 180 тис. дол. США. (Див.: Кримські студії. - 2000. - № 3. - С. 36). На початку 2001 р. офіційно озвучена сума виділених коштів становила близько 412 млн. грн.
- 71 Невдоволення кримських татар ілюструє коментар одного з їхніх лідерів Рефата Чубарова: "Найсумніше, що Київ часто використовує кримську ситуацію в зв'язку з необхідністю вирішення проблем, які мають всеукраїнський характер і визначають зміни у розстановці політичних сил. Кримські політики часто опиняються заручниками вирішення політичних проблем Києва" (Голос Крима. - 2001. - №10 (2 марта)).
- 72 Кримські студії. - 2000. - №3. - С. 28.
- 73 Див.: Бюлетень Держкомнацміграції. - К., 1999. - №3. - С. 76-85.
- 74 Там само. - С. 111.
- 75 Бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культів. - К., 1995. - №1. - С. 32; Бюлетень Держкомнацміграції. - К., 1999. - №3. - С. 111, 112, 113.
- 76 Див.: Літературна Україна. - 1999. - №46 (23 грудня).
- 77 Див. у: Офіційний вісник України. - К., 2000. - №25. - С. 149 - 155.
- 78 Див.: Заявление Русского движения Украины от 9 июля 2000 г. // <http://www.rdu.org.ua>
- 79 Див.: Бюлетень Держкомнацміграції. - 1999. - №3; Программа межнационального форума Украины (основные положения) // Інформаційний збірник з міжнародних проблем: Спеціальний випуск. - 2000. - № 2 (8). - С. 28.
- 80 У 1991 р. з цією метою було створено Комітет у справах національностей при Кабінеті міністрів України. У 1994 р. Комітет було перетворено на Міністерство України у справах національностей, міграції і культів. У 1996 р. було створено Міністерство України у справах національностей і міграції, невдовзі перетворене на Комітет. У 2000 р. у зв'язку із загальним скороченням кількості урядових установ Комітет було ліквідовано, а його функції були передані Міністерству юстиції. Восени 2001 р. Комітет було вирішено відтворити. Положення про Раду Див.: Бюлетень Держкомнацміграції. - 1999. - № 3. - С. 8-12.
- 81 Положення про Раду представників кримськотатарського народу // Кримські студії. - 2000. - №4. - С. 4-6.
- 82 Парламент України: Вибори - 98. - К., 1998. - Т. 1 - С. 533, 522, 530.
- 83 Шульга М. О., Нельга О. В., Аза Л. О. Етнографічні групи українців карпатського краю // Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культів. - 1995. - №4 (грудень). - С. 41. Обмеженість цього обстеження полягала в тому, що ним було охоплено лише 123 респондента-русина.
- 84 Українське суспільство 1994 - 2001. - С. 113, 114.
- 85 Українське суспільство 1994 - 2001. - С. 46, 19; Українське суспільство: Моніторинг - 2000. - С. 329.
- 86 Див.: Вибори в Україні 1994 року (друге доповнене видання). - К., 1995. - С. 177; Парламент України: Вибори - 98. - К., 1998. - Т. 2. - С. 621-622.
- 87 Ермолова В. И. Проблемы и судьбы русской культуры Украины // Русские Украины: прошлое, настоящее, будущее. Материалы международной научно-практической конференции (24 - 28 февраля 1998 года). - К., 1998. - Ч. 1. - С. 4.
- 88 Голос Крима. - 2001. - №13 (23 марта).
- 89 Конституція України. - С. 3.
- 90 Українське суспільство 1994 - 2001. - С. 63.
- 91 У зверненні українських організацій і української інтелігенції Автономної Республіки

Крим до Президента України Л. Кучми кримські депутати і голова Верховної Ради автономії Л. Грач звинувачувались у приналежності до комуно-олігархічних кланів, пов'язаних з кримінальним капіталом. У зверненні наводилися факти, які підтверджували комуністичний вплив на півострові - реконструкція площі В. І. Леніна, формування за державний рахунок піонерських і комсомольських організацій (Див.: Кримское время. - 2001. - №27 (28 июня)). З такою оцінкою солідарні і кримські татари. В резолюції мітинга 18 травня 2001 г., присвяченого 57-й річниці депортації народу, зазначалося, що в Криму закріпилися "послідовники кумуністично-щовіністичних сил" (День. - 2001. - 22 травня).

⁹² Українське суспільство 1994 - 2001. - С. 62.

⁹³ Прибыткова И. Указ. соч. - С. 238.